

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING "AL MUFASSAL FI SAN'ATIL I'ROB" VA "MUQODDIMAT UL-ADAB" ASARLARIDAGI NAFIS USLUBLAR

Faxrutdinova Nodirabegim Jasur qizi

Toshkent Yangi Asr Universiteti
Filologiya va tillarni o'qitish (ShMT)
101.24.T. 1-kurs talabasi
ummumanzura@gmail.com

Ilmiy rahbar: Yuldashxo'jayev X.X.

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tili rivojiga ulkan hissa qo'shgan Mahmud Zamaxshariyning asarlari, ular haqida ma'lumotlar, yozilish uslubi va tasnifi, hozirgi kundagi ahamiyati, foydalari haqida keltirilgan. "Al Mufassal" va "Muqaddimat ul-adab" kitoblarining o'ziga xos jihatlari uslub va xususiyatlari, nashri va tarjima qilingan nusxalari haqida keltirilgan.

Kalit so'zlar: mufassal, qit'a, nahv, sarf, bob, tamoyil, samiym, unmuzaaj.

Аннотация. В данной статье представлены произведения Махмуда Замахшари, внесшего большой вклад в развитие арабского языка, сведения о них, их стиле письма и классификации, а также их значение и преимущества сегодня. Представлены конкретные аспекты и характеристики книг "Аль Муфассаль" и "Мукаддимат уль-Адаб", их издания и переводных экземпляров.

Ключевые слова: mufassal, qit'a, nahv, sarf, bob, tamoyil, samiym, unmuzaaj.

Abstract. This article presents the works of Mahmoud Zamakhshari, who made a great contribution to the development of the Arabic language, information about them, their writing style and classification, and their importance and benefits today. The specific aspects and characteristics of the books "Al Mufassal" and "Muqaddimat ul-Adab", their publication and translated copies.

Keywords: mufassal, qit'a, nahv, sarf, bob, tamoyil, samiym, unmuzaaj.

ملخص

هذه المقالة جمع في نفسها أعمال الملاحه محمود الزمخشري الذي أسهم في تطوير اللغة العربية و المعلومات العلمية عنها و أسلوب كتابتها و تصنيفها و أهميتها اليوم و فائدتها في تعليم اللغة العربية و مع ذلك نمثل عن كتابة الآثار "المفصل في صنعة الإعراب" و "المقدمة الأدب" و خصيصتهما و نشرهما و نسخ الذين ترجموا في هذا الباب

الكلمات الرئيسية: mufassal, qit'a, nahv, sarf, bob, tamoyil, samiym, unmuzaaj.

Til-jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisidir. Kishilik

jamiyati til bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til yordamida ular o'zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Til nasldan naslga, avloddan avlodga o'tadigan irsiy hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyotining mahsulidir.

Arab tili – Somiy tillar guruhining janubiy tarmog'iga mansub tildir. Yaqin va O'rta Sharq hamda Afrika shimolidagi yigirmadan ortiq mamlakatning rasmiy davlat tili hisoblanadi. Arab tilida 300 mln. dan ortiq aholi gaplashadi.

Bizga qadimiy Arab tili miloddan avvalgi 5 – 4-asrlarga taalluqli obidalar orqali ma'lumdir. U mumtoz arab tilining paydo bo'lishiga zamin bo'lgan. Mumtoz arab tilining leksik va grammatik shakllanishi V - VII - asrlar, shoirlarining og'zaki ijodlarida namoyon bo'la boshlagan. Arab tarjimashunosligi tamoyillariga oid ko'plab adabiyotlar "Arab adabiyoti" kutubxonasida VII-XIX asrlarda arab adabiyotining muhim asarlarini arabcha nashrlari va inglizcha tarjimalari mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Shu qatorda Xorazmda tug'ilib, sharqda "Ustod ul-arab val-ajam" ya'ni "Arablar va arab bo'lmaganlar ustoz", "Xorazm faxri" kabi sharaflil nomlarga sazovor bo'lgan O'rta Osiyolik allomalardan biri-Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariydir. U dastlabki bilimni Zamaxsharda-o'z ota-onasidan oladi, xat-savodli bo'ladi. Mahmud o'z bilimni oshirish, ilm bobida mukammal bo'lish maqsadida Xorazmga (Urganchga, so'ngra esa Buxoroga) yo'l oladi.

Ushbu shaharlardagi madrasalarda o'zining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshiradi. Bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Isfaxon, Bog'dod, Makka, Marv, Nishopur, Shom, Hijoz va Iroq kabi madaniyat taraqqiy qilgan shaharlarda bo'ladi, etuk allomalardan, olimu fozillardan ilm sirlarini o'rganadi, tinimsiz mehnat qiladi, doimiy izlanishda bo'ladi. Shunga ko'ra Mahmud az - Zamaxshariy o'z zamonasining buyuk allomasiga, ilm-fan homiysiga, dong'i ketgan mashhur kishisiga aylandi.

Buyuk alloma avlodlar uchun ulkan boy ilmiy meros qoldirdi. U tilshunoslik, lug'atshunoslik, jo'g'rofiya, adabiyot, aruz, tafsir, hadis, fiqh va qiroat ilmiga oid 50 dan ortiq asar yaratdi, ko'plab she'rlar yozdi.

Mashhur tarixchi Ibn Qiftiy Mahmud Zamaxshariy haqida shunday deydi "Zamaxshariy ilmu adab, nahv va lug'at bobida o'zgalarga misol (namuna) bo'ladigan alloma edi"¹, - deydi.

Buyuk imom Zamaxshariy tilshunoslik bobida ham qator asarlar yaratdi, bu asarlar dunyo tilshunosligi fanida alohida qadrlanadi. Mahmud az - Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari:

1. "Al mufasssal fi san'ati il-i'rob" (E'rob san'ati haqida mufasssal kitob)
2. "Al - muhojat bil - masoil an - naxviya av al- axajiy an - nahviya" (Grammatik masalalarga oid jumboqlar)
3. "Al-unmuzaj fin-nahvi" (Grammatik namunalar haqida)
4. "Samiym ul-arabiya" (Arab tilining negizi)
5. "Al-mufrad val-muallif fi-n-nahvi" (Grammatikada birlik va ko'plik)

¹ Maqola: "Mahmud az-Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari". Dildora Musinova. bukhari.uz / Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi; 2021-yil; 20-may.

6. "Al-mufrad val murakkab fil-arabiya" (Arab tilida birlik va ko'plik)
7. "Al-amaliy fin-nahvi" (Grammatik qoidalarda orfografiya)
8. "Diyvon ut-tamoyil" (Assimilyatsiya haqida devon)
9. "Muqaddimat ul-adab" (Adabiyotga kirish)²

Arab tili grammatikasiga oid asarlar ichida Zamaxshariyning "Al - mufassal" kitobi alohida o'rin tutadi. Ayni asar arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid tadqiqot bo'lib, u musulmon olamida mashhur bo'lgan va yuksak baholangan.

Zamaxshariyning "Al-Mufassal" asarida grammatikaga oid masalalar so'z turkumlari-ot, fe'l va yuklamalar orqali o'rganilgan. Asarning har bir bo'limida morfologiya va sintaksis masalalari ko'rib chiqilgan. Asar fonetika bo'limi bilan yakunlanadi. Arab tilidagi nahv va sarfni o'rganishda muhim dasturiy manba sifatida azaldan Sharqda ham, G'arbda ham shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi.

Zamaxshariyning "Mufassal"ni yozishdagi uslubi farqli bo'lib, nahvdagi taqsimlanishida kalimalarni uchga bo'lib: ismlar, fe'llar, harflar va nahv, sarfga ko'ra yuqorida keltirilgan uch turda mushtarak so'zlarga ajratgan holda yondashgan. Bu usul o'rganuvchiga eng yengil usul bo'lib, undan keyingi olimlar ham mana shu sinflanishni asos qilib olib kitoblar yozishgan. Bu kitobga yozilgan sharhlar "Kitob sharhlari" degan nomni olgan bo'lib, ular ibn Ya'ish sharhi, Saxoviy sharhi va ibn Hojib sharhlaridir. o'quvchi uchta sharhni bir-biriga solishtirib, undagi qo'llanilgan metodlar orqali asl manbabi oson tushunishiga turtki bo'ladi. Muallif "Mufassal" kitobining so'z boshida shunday yozadi: "Mendan barcha boblarni o'z ichiga olgan, arab tiliga uni o'qish bilan yetishiladigan, barcha uchun mos, tartibli bir qo'llanma so'rashdi...!", va yana: "Bu shunday tartibdaki, o'quvchi u orqali uzoqdagi maqsadga yaqin yo'l bilan erishadi"³.

Bu kitobning eng qadimiy nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida No 11459 raqami osti- dagi nusxa bo'lib, u 1357—1358 yillarda xattot Qutbiddin Sheroziy tomonidan kichik nasx xatida ko'chirilgan.

Ko'pchilik olimlar ilmiy qimmatini jihatidan Zamaxshariyning "al Mufassal" asari arab tilini o'rganishda taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (vaf. 796) grammatikaga oid mashhur "الكتاب" kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlaganlar. Bu asar o'sha davrning o'zidayoq arab xalqlari o'rinda katta e'tibor qozonadi va arab tilini mukammal o'rganishda asosiy qo'llanmalardan biri sifatida keng tarqaladi. Hatto Shom (Suriya) hokimi Muzaffariddin Muso kimda-kim Zamaxshariyning ushbu asarini yod olsa, unga besh ming kumush tanga va bosh-oyoq sarpo sovg'a in'om qilishini va'da beradi. Bir qancha kishilar asarni yod olib, hokimning mukofotiga sazovor ham bo'lganligi manbalarda keltirilgan.⁴ Birgina shu misolning o'ziyoq Zamaxshariy asarining qanchalik yuksak baholanganligini ko'rsatadi.

² Tilshunoslik nazariyasi. Bakalavriat talabalari uchun o'quv qo'llanma. F.Sharipov. Guliston, 2024. – B. 11.

³ Educational research in universal sciences. "Al Mufassal fi san'ati e'rob" asarida nahv olimlarining fikrlari. Asqarova Said. 2023. – B. 583-584.

⁴ Mahmud az-Zamaxshariy. Nozik iboralar;sharhlar muallifi va tarjimon U.Uvatov;T.; Kamalak, 1992. – B. 25-26.

“Al- Mufasssal”ning bir qadar ixchamlashtirilib, muxtasar holga keltirilgan nusxasi “Al-Unmuzaj” («Namuna») nomi bilan ataladi. Bu asarning qo‘lyozma nusxalari xorijiy mamlakatlarda saqlanib, Toshkentda uning o‘nga yaqin bosma nusxalari mavjud. O‘zbekistonlik sharqshunos olim Abduhofiz Abdujabborov “Al-Unmuzaj”ni arabchadan o‘zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirgan.

Arab tili grammatikasi va o‘zi ijod etgan davr arab tilining iste’molda bo‘lgan barcha so‘z va iboralarini qamrab olgan yana bir kitobi “Muqaddimat-ul-adab” kitobidir. Arab so‘zlari va ularning etimologiyasiga e’tibor bergan holda, mukammal lug‘at holida bergan, dastlab, muallif tomonidan arabcha-forscha-turkiycha (xususan, muallif so‘zlashgan til qadimgi xorazmcha) so‘zlardan iborat holda yaratilgan. Muallif ushbu asarni arab bo‘lmagan ajamliklar hamda mahalliy aholiga arab tilini o‘rgatish, arab tilida so‘zlashish va tushunishga imkon beruvchi qo‘llanma maqsadida yaratgan. Asar muallif yashagan davrining o‘zidayoq bir necha nusxada ko‘chirilgan. Xususan, Ilk O‘rta asrlarda Xorazmda hukm surgan hukmron sulola vakili Xorazmshoh Otsiz ushbu asarga moyillik bildirib, allomadan o‘z shaxsiy kutubxonasi uchun nusxa ko‘chirib berishini so‘ragan.⁵ So‘ngra Zamaxshariy xattotlik ilmini puxta egallagani sababli, hukmdor kutubxonasi uchun shaxsan o‘zi bu asarni ko‘chirib beradi, xatto, hukmdorning e’tirofi, e’tibori va rag‘batiga tushgan bu asar, darhaqiqat, o‘z davrida tilshunoslik, leksikografiyaning asosiy darsligiga aylandi. Qo‘lyozma 533 varoqdan iborat bo‘lib, sahifalar lotin alifbosining kichik “a” va “b” harflari bilan belgilangan. Asarning grammatik qoidalar berilgan qismi to‘laligicha yetib kelmagan bo‘lsa-da, lug‘at qismining barcha fasl va boblari to‘liq berilgan. Asar oxiri ushbu nusxada kolofon bilan tugallangan, unda asarning yozilgan yili va tugallanish vaqti hijriy yil hisobida, abjad usulida “qit‘a” janri orqali ifodalangan. Asar quyidagi qismlar va boblar, fasllardan tashkil topgan:

1. Muqaddima;(v 001 b – 005 b)
2. Lug‘at qismi; (v 006 a – 533 a)
 - a) Fe’llar bobi;
 - b) Harflar bobi;
 - c) Ismlarning turlanishi;
 - d) Fe’llarning tuslanishi
3. Xotima qismi (v 533 b)⁶

Matn arab grafikasida yozilgani uchun harflardagi nuqtalar, harakatlar muhim hisoblanadi, siyohlarning sahifalarga o‘tib qolgani qo‘shimcha nuqta va harakatlarning orttirib, so‘zlarning noto‘g‘ri o‘qishga olib keladi.

“Al Mufasssal fi san’atil i’rob” va “Al muqoddimatul-adab” asarlaridagi uslublar bilan tanishadigan bo‘lsak, eng avvalo, ularning yozilgan davri va vaqti diqqat e’tiborni tortadi. Chunki aynan shu sababli yondashilgan uslublar, qo‘llanilgan iboralar

⁵ Mahmud az-Zamaxshariy asarlarining manbalari. Nigora Sulaymonova. – Toshkent: Bookmany print, 2022. - B. 55-56.

⁶ Theory of scientific researches of whole world; Mahmud Zamaxshariyning “Muqoddimat ul-adab” asarining tarkibi va mazmuniy tavsifi; Muhammadova unisa; 2024-yil.

farqlanadi. "Al Mufasssal fi san'atil i'rob" asari Makkaga sayohat qilgan vaqtlarida, ba'zi manbalarda bir yarim, ba'zilarida esa ikki yarim yil ichida yozilgan va 1121-yil yozib tugatilgan. Asardagi 3-bob, "Mansubotlar" bo'limi hisoblanib, 9-fasli "Hol" haqidagi fasl hisoblanadi. Bunday daqiq, keng va atroflicha tafsiflash mashhur "Durusun nahv" va "Kofiya" asarlarida keltirilgan "Hol" haqidagi vasflardan ancha farq qiladi. Shu sababli ham asar "O'zgarishlar san'atining mufasssal bayoni" deya bejiz atalmaydi. Asarda arab tilidagi "Hol" ta'rifi bitta mavzuda ta'riflanmagan, balki uch qism: hol, holiy jumla va hol omilini yashiringan holati bayon etilgan. Mana shu faslga yondashilgan uslubning ba'zi qismlarini yoritishga harakat qilamiz.

الفصل التاسع: الحال

شبه المفعول والظرف : شبه الحال بالمفعول من حيث أنها فضلة مثله جاءت بعد مضي الجملة. ولها بالظرف شبه خاص من حيث أنها مفعول فيها ومجيئها لبيان حياة الفاعل أو المفعول وذلك قولك ضربت زيداً قائماً تجعله حالاً

To'qqizinchi bob: Hol

Hol-maf'ulga va zarfga o'xshash bo'ladi. Holning maf'ulga o'xshash jihati shuki, u ham maf'ulga o'xshab o'zidan oldingi o'tgan gapga qo'shimcha ravishda kirgan bo'ladi. Bundan tashqari uning zarf bilan o'ziga xos o'xshashligi bo'lib, hol unda to'ldiruvchi vazifasida, foil yoki maf'ulning ko'rinishini, holatini bayon qilish uchun keladi. Shu sababli: "Zaydni turgan holimda urdim", - degan so'zing uni holga aylantiradi.

الجملة الحالية

والجملة تقع حالاً. ولا تخلو من أن تكون اسمية فعلية فإن كانت اسمية فالواو إلا ما شذ من قولهم كلمته فوه إلى في، وما عسى أن يعثر عليه في الندرة. وإن كانت فعلية لم تخل من أن يكون فعلها مضارعاً أو ماضياً. فإن كان مضارعاً لم يخل من أن يكون مثبتاً أو منفيّاً

Hol jumla holida kelishi

Jumla-hol bo'lib kelishi ham mumkin, u ismiy yoki fe'liy jumla bo'lishing ahamiyati yo'q. Agar ismiy jumla bo'lsa, u "vov" bilan keladi faqatgina kam uchraydigan, og'izdan-og'izga o'tib kelgan so'zlar va nodir holatlarda sodir bo'luvchi holatlarda bunday bo'lmaydi. Agar fe'l moziy yoki muzore' zamonida bo'lsa ham jumla hol bo'lib kelishi va uning manfiy yoki musbat bo'lib kelishi ham mumkin bo'ladi.

Keltirilgan misollar orqali biz mavzu qanchalik chuqur va mufassil yoritilganiga guvoh bo'lamiz.

"Muqoddimat ul-adab" asari esa Makkaga ikkinchi bor sayohat qilganida, ya'ni 1137-yil yozilgan. Ikki asar orasida uslublar keskin farq qiladi, bu asar ko'proq lug'aviy-teologik asar hisoblanib, grammatik qoidalar kam zikr etilgan bo'lib, asosan

كتاب "المفصل في صناعة الإعراب" للزمخشري⁷

pdf: <http://www.al-mostafa.com>;

soʻzning lugʻaviy shakllari uch til arab, fors va eski turkiy tillarda keltirilgan boʻlib, koʻplik yaʼni jaʼm yasash ham turlarga boʻlingan. Masalan ismlarda:

”آت” qoʻshimchasini qoshish orqali:

قَصَبَاتٌ	قَصَبَةٌ
ingichka qamishlar	ingichka qamish

”ا” ziyoda qilish orqali:

أَطْيَانٌ	طِينٌ
loylar	loy

”و” ziyoda qilish orqali:

سُهُولٌ	سَهْلٌ
osonliklar	osonlik

Feʼllarda esa juda ajoyib va oʻzgacha tarzda bir soʻzning maʼnosi tushuntirilgan. Chunki bir soʻz bir xil holatda yozilsa ham, turli xil maʼnolarni ifoda etishi mumkin. Masalan” تَشَرَ” feʼli:

تَشَرَّتْ عَلَى زَوْجِهَا	تَشَرَ مِنْ مَكَانِهِ
U turmush oʻrtogʻiga itoatsizlik qildi	U joyidan koʻtarildi

Bundan koʻrishimiz mumkinki, bir soʻzning ikki xil maʼnosi asarda gaplar orqali tushuntirilgan, bu bilan oʻquvchiga ularni osongina eslab qolish imkonini beradi. Jumlar arab, fors va eski turkiy tillardagi bayoni keltirilgan. Shu bilan birga feʼllarning sulosiy mujarrad, mazid boblari ham misollar bilan koʻrsatilgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Zamaxshariy har bir asarida arab tilining boy va nafis jihatlarini, ham leksik, ham morfologik va ham teologik holatlarini atroflicha bayon etgan boʻlib, tilning murakkab, chalkash oʻrinlarini oson va tushunarli uslubda tuhsuntirib bergan. Ikki asar uslubining xilma-xilligining sababi davr va talabga qarab turlicha boʻlgan. “Al Mufasssal fi sanʼatil iʼrob” asarida muallif grammatik jihatdan chuqur yondashgan boʻlib, mukammal tarzda yoritib bergan. “Al muqoddimatul-adab” asari esa Makkaga ikkinchi safari asnosida yaratilgan boʻlib, aynan arab boʻlmagan insonlar oson tushunishlari uchun lugʻat shaklida keltirilgan, ular qiynalmasliklari uchun sodda va yengil tarzda berilgan. Asarning grammatik jihatlarini nisbatan kamroq va teologik bayoni mukammallashtirilgan. Shu sababli bu ikki asar turli xil tillarga tarjima qilinib, hozirgacha boshlangʻich, oʻrta va yuqori darajadagi tolibi ilmlarga mos boʻlganligi sababli arab tilini oʻranishda eng goʻzal debocha va dasturi-amal sifatida xizmat qilib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

كتاب "المقدمة الأدب"، للزمخشري، في لبسيا⁸

noor-book.com

1. كتاب "المفصل في صنعة الإعراب" للزمخشري
pdf: <http://www.al-mostafa.com>;
2. كتاب "المقدمة الأدب"، للزمخشري، في لبسها
noor-book.com;
3. Marcin Grodski, "The book about Mufasssal"; english edition; 47-48 pages;
4. "Tilshunoslik nazariyasi" F.Sharipov; Bakalavriyat talabalari uchun elektron majmua; Guliston 2024;
5. "Shuruhul kitab"(Mufasssal sharhlari); Abariy, Komil Jabariy Amin; Urdun, 2000-yil;
6. "Al-mufasssal fi san'ati e'rob"; Asqarova Saida; Educational Research in universal sciences; 2023-yil;
7. Muhammadova Munisa; "Muqaddimat-ul-adab" asarining tarkibi va mazmuniy tavsifi;
8. "O'zbek adabiyoti" sayti; rasul.template.uz; "O'z davrining yagonasi"; 23-bet;
9. Tilshunoslik nazariyasi"; F.Sharipov; Guliston 2024 y.